

351.856.2(=163.41)"1911/1941"

Др Ратомир МИЛИКИЋ

Научни саветник
Институт за савремену
историју
rasamilikic@gmail.com

**НЕОФИЦИЈЕЛНИ ФРАНЦУСКИ
ПРОИЗВОЂАЧИ СРПСКИХ/
ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ОДЛИКОВАЊА
ДО 1941. ГОДИНЕ
Део први – Ордење**

АПСТРАКТ: *Раг њредсѡавља део шире сѡудије о француским ѡроизвођачима одликовања Краљевине Србије/СХС/Југославије. У њему се, на основу деценијској ѡроучавања музејских збирки, аукција, ѡе досѡујној фалеристичкој маѡеријала на инѡернетѡу, иденѡификују ѡроизвођачи ордена ван државних ѡоруѡбина. Највећи број ѡаквих ѡримерака ордења ѡѡиће уѡраво из Француске. У досадашњој сѡручној лиѡератури изосѡала је њихова ѡрецизнија иденѡификација. Овај раг ѡредсѡавља ѡрилој решењу ѡој ѡиѡања.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *фалеристика, Краљевина Србија, Краљевина СХС/Југославија, Француска, одликовани, Карађорђевићу*

У раду желимо да укажемо на неслужбене француске произвођаче српских и одликовања Краљевине СХС/Југославије која су се у Француској производила више од три деценије и та земља је у једном моменту била основни снабдевач Краљевине одликовањима (у време и непосредно након Великог рата). У том периоду у Француској се производило све ордење Краљевине Србије, као и највећи број медаља и споменица.¹ Поред производње *Арѡис-Берѡрана (Arthus-Bertrand)*, у израду медаља и споменица се током Великог рата укључила и швајцарска компанија (из франкофоног

дела земље) *Браћа Иѡенен*, али то није предмет овог истраживања.²

У раду желимо да укажемо на постојање и неких других, веома ретких, примерака одликовања Краљевине Србије/СХС/Југославије који су несумњиво израђени у Француској, о чему налазимо доказе на самим орденима или у ретким каталозима тог времена. Поред званичних примерака које

[1] Под појмом одликовања подразумева се неколико типова одличја било које земље. Највиши по рангу су ордени (обично сваки у неколико степена), а потом следе медаље и споменице (које су пригодног карактера – за учешће). Поред њих, у историји српске/СХС/Југословенске фалеристике постоји и једно одличје које није у потпуности било сврстано ни у орден, нити у медаљу. У питању је Крст милосрђа, који је законодавац поставио ближе орденима, али га није тако и назвао. О том једноступеном одликовању, које се такође производило у Француској, биће више речи у наставку овог рада.

[2] Литература о српским и одликовањима Краљевине СХС/Југославије није занемарљива, али се углавном мало или недовољно бави проблематиком типолошких разлика у производњи одликовања. Свакако, пре свега истичемо капитална дела: Pavel Car, Tomislav Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders and decorations from 1859 to 1941*. (Vienna : Verlag Militaria, 2009), али и њихово слично (али не и исто) дело Pavel Car, Tomislav Muhić, *Odlikovanja Srbije i Jugoslavije od 1859. do 1941*. (Vienna : Verlag Militaria, 2009), као и Драгомир Аѡовић, *Слава и часѡ – одликовања међу Србима, Срби међу одликовањима* (Београд : Службени гласник, 2013).

Такође, упућујемо и на следеће радове: Мила Пилетић, *Одликовања југословенских народа XIX и ѡрве ѡоловине XX века (до 1941) из збирке Војној музеја у Београду* (Београд : Војни музеј, 1987); Душанка Маричић, *Одликовања Црне Горе, Србије и Југославије 1841–1960*. (Београд : Војни музеј, 1994); Boris Prister, *Odlikovanja* (Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske, 1984).

је без сваке сумње наручила Краљевина Србија, у Француској су настајали и други, слични примерци ордења, махом нижих степена, који су налазили свој пут до одликотваних лица. Да ли је у питању била пракса фалсификовања? Не, напротив. У питању су најчешће одликовања која су француски и други држављани, њима одликовани, могли сами да купе.³ Такође, бар у једном познатом примерку, можемо да претпоставимо да је постојала сарадња неколико француских медаљарских компанија, па је тако коначни производ представљао скуп делова из више компанија. То питање и идеја су свакако недовољно архивски документовани, али би ова претпоставка донекле могла да објасни велики број модела и посебно варијација, нпр. код Ордена белог орла (са мачевима и без њих) који је за потребе Краљевине Србије производила париска компанија *Арџис-Берџран (АБ)*. Иако наизглед веома слични, постоји изузетно велики број варијација које је тешко класификовати, посебно ако је реч о телу двоглавог орла, облику репа (са празнинама или без њих) или изгледу канџи и глава. Опет, такве сличности постоје и код примерака других француских компанија (*Делан / Delande*), па се може претпоставити или да су радили са истим калупима или је постојала „добра пракса“ подељене израде, где је једна компанија израђивала поједине делове ордена које су после други склапали.

Поред стандардне верзије одликовања Краљевине Србије/СХС/Југославије које су

[3] Посебан проблем представљала је пракса одликовања страних држављана и припадника савезничких војски током Великог рата. Неки су своја заслужена одликовања добили на фронту, неретко и од самог регента Александра Карађорђевића, али су чекали на указе по више година, па чак и више од деценије. Опет, постојала је пракса да све савезничке војске по свом нахођењу поделе одређене контингенте одликовања другог савезника. Они често нису ни добили одликовања, те су чекали многе године на њихову стварну доделу. Поред тога, Краљевина Југославија је више од деценију након завршетка Великог рата донела пропис како ће француски војници моћи да остваре право на ношење српске Споменице 1914–1918, у случају да су службовали у Србији или били са српском војском на Солунском фронту у Великом рату. Управо је то и отворило простор да се мање француске медаљарске компаније укључе у производњу српских/југословенских одликовања, јер је за њима постојала потражња и у самој Француској.

израђивале француске компаније, било у оквиру официјелних (државних) или приватних поруџбина базираних на законским основама израде одликовања, постоје и још ређи, готово „фантазијски примерци“ који у потпуности одступају од прописаног изгледа одликовања. Дакле, не говоримо о одступањима у величини, детаљима и пропорцијама неког ордена (у чему су управо француске компаније предњачиле), већ о потпуно нерегуларним деловима (махом у изгледу и положају мачева). Тако ћемо у овом раду представити јединствени изглед Ордена белог орла где су мачеви укрштени кроз центар, и указати да постоје и примерци са обрнуто постављеним мачевима, па чак и да Орден Светог Саве, без икакве основе у законској регулативи, у појединим примерцима „добија“ и укрштене мачеве.⁴

Поред наведених спољних карактеристика, наилази се и на разлике у материјалу израде одликовања. Тадашња законска и употребна пракса Краљевине Србије предвиђала је да се ордење по правилу израђује од сребра и позлаћеног сребра, док се у изради медаља и споменица користио шири спектар метала и легура. Додуше, сам одликовани је могао да тражи и за своја средства купи орден од другачијег материјала. Тако су код официра Краљевине СХС/Југославије учавани приватно набављени ордени од бронзе која је била повољнија опција за куповину, а код странаца су се неки одлучивали и за примерке краљевских ордена израђених у злату, па чак и украшаваних дијамантима.⁵

[4] До сада смо имали прилике да видимо два таква ордена нижих редова, несумњиво француске израде. Једино објашњење за то је приватна наруџбина неког страног лица одликованог Орденом Светог Саве у Великом рату, када је била омогућена додела тог цивилног ордена и за војне заслуге, али сам орден није добио и војне атрибуте (укрштене мачеве), на шта се неко од носилаца сам одлучио. Слично је и са ношењем појединих цивилних медаља, као и Крста милосрђа о погрешној, црвеној врпци, што такође није било по закону, али је указивало да су та одликовања стечена у рату.

[5] Најочигледније примере те две крајности можемо сагледати у постојању неколико примерака Ордена белог орла са дијамантима и сафирима I реда (један се чува у Музеју Смитсонијан института у Вашингтону, произвођач *Роџе и Хеџе*),

Оно што је заједничко за сва одликовања која су произведена у Француској, а мимо званичних контингената, јесте то да по правилу припадају најнижим степенима одликовања (IV и V редовима, веома ретко III), што указује на шири слој одликотворних. Не постоје сачувани примерци ниједног одликовања који би могли представљати поуздан доказ да је било која друга француска радионица, осим *Арџис-Берџрана*⁶, произвела највише степене било ког одликовања (I и II ред).⁷

Поред ордења, француске медаљарске компаније израђивале су и велики број медаља, споменица и других одликовања,

Ордена Карађорђевог звезда I реда са дијамантима краљице Марије Карађорђевић, али и бронзаног Ордена Карађорђевог звезда са мачевима IV реда којим је 1920. године одликован пуковник Милан Радојевић. Он је вероватно тражио да се у швајцарској компанији *Браћа Ијенен* изради по цени повољнији модел за свакодневно ношење на униформи и то одликовање се чува у збирци Војног музеја у Београду. М. Пилетић, *Одликовања...*, 141.

[6] Медаљарска радионица *Арџис-Берџран* (*Arthus-Bertrand*) представља вероватно најпознатију такву мануфактуру у Француској. Корени компаније, изворно специјализоване за производњу застава и врпци, сежу у време Наполеона I, док производња златних предмета, инсигнија и одликовања, а нешто касније и сатова, почиње 1863. године. Убрзо су проширили производњу на сличне украсне и церемонијалне предмете (попут маршалских палица, гравираних оружја и сл.). Посебно постају познати када за потребе француске државе почињу израду Ордена легије части, али и инсигнија француског председника и других владара у Европи и свету. Компанија је више пута мењала име (додајући или одузимајући речи, али је основа увек садржала двојно презиме Арџис-Берџран) па се према томе може оквирно и датовати производња појединих одликовања. У међуратном периоду, постаје највећа француска медаљарска компанија, утапајући конкурентске фирме и остаје главни произвођач одликовања у Француској, као и у земљама које су политички биле ослоњене на њу. Претпостављамо да је *Арџис-Берџран* отпочео сарадњу са Краљевином Србијом у време посете краља Петра Карађорђевића Француској 1911. године, а доказ за то јесте каталог поменуте медаљарске компаније из 1913. године, у коме већ наводи да израђује и продаје три српска ордена: Орден Карађорђевог звезда, Орден белог орла и Орден Светог Саве. Такође, вреди указати да је у поменутом каталогу Орден Карађорђевог звезда израђен по аустроугарском стандарду, а не по ономе који је нешто касније направио сам *Арџис-Берџран*. Видети више у: Р. Сег, Т. Мухић, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 565-567.

[7] Како се одликовања највиших степена (I и II) реда састоје из орденског знака који је истоветан (осим у величини) са нижим степенима ордена (III, IV и V реда, ако постоји) и звезде ордена, приметно је да не постоје звезде ордена ни у једној музејској колекцији у Републици Србији, Музеју легије части у Паризу, нити у приватним колекцијама. Овај рад је предмет истраживања и праћења стања музејских и приватних колекција у раздобљу од 2015. године.

претежно Краљевине СХС/Југославије, о чему ће бити речи у наставку овог истраживања.

У истраживању се нисмо бавили проучавањем минијатура, мада је приметно да највећи број њих потиче управо из Француске. Полазећи од тога да минијатуре ни тада, а најчешће ни сада, нису саставни део ордена (орденског комплекта) и да су постојале специјализоване медаљарске и јувелирске компаније које су их производиле, можемо закључити да су оне имале статус својеврсног накита. Из тог разлога их нисмо овде посебно обрадили (осим у једном случају) нити смо утврдили њихову типологију.⁸

У литератури је начелно познато ко су били званични произвођачи српских одликовања, а потом и одликовања Краљевине СХС/Југославије. То је донекле било и огледало спољнополитичких прилика и оријентације Краљевине. Прва одликовања Кнежевине, а потом и Краљевине Србије у последњим деценијама XIX века, била су израђивана у свега неколико аустријских и у једној немачкој радионици.⁹ Промене на српском престолу, након Мајског преврата 1903. године, нису затвориле врата (и поред потоњег царинског рата) аустроугарским медаљарским компанијама¹⁰, али се управо

[8] Посебан проблем представља то што нису постојали ни јасни критеријуми о њиховим размерама, па срећемо неколико стандарда на том пољу. Дајемо пример Споменице рата 1914–1918. Она има бар шест различитих модела који су се израђивали у неколико француских и швајцарских компанија. Опет, и поред толиког броја модела, постоје само три модела минијатура. Такође, ничим се не може са сигурношћу потврдити да су минијатуре израђене у било којој од медаљарских компанија које су израдиле регуларне примерке споменице. Видети више у: Ратомир Миликић, „Сто година од Споменице Првог светског рата (1914-1918) – типологија познатих модела“, *Нумизматичар* 36 (2018), 139-155.

[9] Видети ближе, Р. Сег, Т. Мухић, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, као и у М. Пилетић, *Одликовања...*

[10] Аустроугарска компанија *Шајг* (G. A. Scheid) основана је 1882. године у Бечу. Њен оснивач, познати златар и медаљар Георг Адам Шајд (иначе рођењем Немац), био је ожењен Српкињом са којом је заједно основао једну од најуспешнијих медаљарских и златарских компанија у Аустроугарској. Израђивали су већину одликовања Аустроугарског царства, а у производњу одликовања Краљевине Србије укључују се

у жеку тог рата појавила потреба да се одликовања почну израђивати и негде другде. Избор је пао на Француску и на вероватно најпознатију њихову медаљарску компанију изузетног реномеа, *Арџис-Берџран*. Иако у нашим архивима до сада није пронађена преписка која би показала које су тачно године почели да производе одликовања за Краљевину Србију, конкретан наговештај те сарадње вероватно треба сместити у време посете краља Петра Карађорђевића Француској 1911. године.¹¹

Одликовања Краљевине Србије по времену настанка била су следећа: Орден таковског крста, Орден белог орла, Орден Светог Саве, (династички) Орден кнеза Лазара, Орден Милоша Великог, а након Мајског преврата 1903. уводи се Орден Карађорђевог звезде.¹² Последњи уведен (и једини орден установљен у Краљевини Југославији) био је Орден југословенске круне. Орден таковског крста, Орден белог орла и Орден Карађорђевог звезде (и посебног Војничког ордена Карађорђевог звезде са мачевима) имали су и ратну верзију „са мачевима”. И остали ордени могли су бити додељени за војне и ратне заслуге, али су претежно представљали одликовања за цивилне и дипломатске заслуге.

До сада опсервирана одликовања која је било могућно посматрати у бројним

музејским поставкама¹³, приватним збиркама, као и у архивама аукцијских кућа¹⁴, указују на то да су српски и југословенски грађани били по правилу одликовани орденима који припадају званичним државним наруџбинама или онима који су могли да се набаве у продавницама Официрске задруге. Чак и када су због истрошености од ношења набављали допунске примерке, југословенски официри су опет вршили приватне набавке од званичних произвођача.¹⁵ Стога се с великим степеном поузданости може закључити да су ретки примерци ордења који су израђивани мимо официјалних набавки, а потичу из француских, руских, па чак и британских и још неколико неидентификованих радионица, по правилу представљали наруџбине одликованих из тих земаља и области. Такође је извесно да су нека одликовања додељена током Другог светског рата, као и непосредно после њега, али су околности у којима се то догодило остале недовољно познате.¹⁶ Опет, претпостављамо да су одликовања која су додељена у том периоду претежно потицала од предратних залиха која су се стицајем прилика налазила ван окупираних земаља (по дипломатским представништвима). Такође, велики произвођач краљевских одликовања међуратног периода, *Браћа Ијенен*¹⁷,

.....
последњи од аустроугарских компанија, тек у последњој деценији XIX века. Једина су бечка компанија која је наставила израду српских одликовања након 1903. године. Постају једини званични извор српских одликовања у периоду 1903–1911. године (статус одликовања фирме *Ројте и Нефе* још није разјашњен) и израђују прве примерке Ордена Карађорђевог звезде. Последњи примерци *Шајдових* одликовања (из залиха) додељивани су у прве две године Великог рата, пошто је већ окончана сарадња са том медаљарском компанијом.

[11] О самој посети краља Петра Француској 1911. године видети више у: Александра Колаковић, *У служби оцаџбине: сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*. (Београд: Институт за политичке студије, 2016), 222–223. Том приликом је председник Француске Арман Фалијер краљу Петру уручио златну медаљу за учешће у Француско-пруском рату 1870/1871. године.

[12] У исто време се укидају Орден таковског крста и Орден Милоша Великог.

[13] Историјски музеј Србије, Народни музеј Србије, Војни музеј у Београду, Завичајни музеј у Јагодини, те Музеј легије части у Паризу.

[14] Пре свега на сајту <https://www.emedals.com/>

[15] Посебно је за разумевање био значајан пропис да су војна лица увек морала на својој свакодневној униформи да носе истакнуто једно највише одликовање које су имали. Свакодневна употреба су додатно хабали и трошили то одликовање, па су официри најчешће посезали за набавком још једног примерка. Како је било о њиховом трошку, без сваке сумње су тражили најповољније могућности.

[16] Ratomir Milikić, „Dodele odlikovanja Kraljevine Jugoslavije u emigraciji 1941-1945.” *Istorija 20. veka* II (2017), 85-99.

[17] Швајцарска медаљарска компанија *Браћа Ијенен* (*Hugenin Freres, Le Locle*) из најзападнијег, франкофоног дела Швајцарске, познатог по сајдијској производњи. Компанију су 1868. године основала двојица браће, Фриц и Албер Ијенен, и првобитно се бавила гравирањем сатова, а тек од 1886. почели су да израђују медаље, али и сатове. Почетком XX века почињу и са производњом одликовања, које је пратила висок квалитет,

налазио се у неокупираној Швајцарској, те је било могуће да се и тамо набави изванредан број примерака. Опет, познато је неколико примерака југословенских одликовања који без икакве сумње припадају британској ратној производњи.

За Орден таковског крста (са мачевима и без њих) и Орден Милоша Великог не постоји довољно доказа да су урађени у некој француској радионици, мада би неке од минијатура Ордена таковског крста могле да имају француско порекло.

Орден белог орла

Други по старини орден Краљевине Србије који је потом пренет у орденски систем Краљевине СХС/Југославије био је Орден белог орла. Установио га је краљ Милан Обреновић у склопу проглашења Србије краљевином 1882. године (закон о Ордену белог орла усвојен је у јануару 1883) и додељивао се за услуге краљу и држави. Тек у Првом светском рату (1915) установљена је и војна верзија овог ордена „са мачевима”.

Од установљења Орден белог орла имао је једну од највиших позиција у међусобном односу српских (и југословенских) одликовања. Приликом установљења био је на првом месту по важности, да би крајем XIX века дошао одмах иза Ордена Милоша Великог. На високом другом месту остао је и након промене династија 1903. године, када је дошао иза Ордена Карађорђевог звезде.

.....
али и модерни технички аспекти њихове израде (најмодерније машине) и савремени технички процеси, који су у много чему заменили ручни рад (осликавање у емајлу и сл.). У међуратном периоду и ковница новца у оквиру компаније Игенен почиње да ради велике серије кованица за многе земље. Израђивали су одликовања за бројне европске земље, попут Пољске, Грчке и других. Није позната тачна година успостављања сарадње са Краљевином Србијом/СХС, али су од 1921. године преузели производњу готово свих одликовања Краљевине, а израдили су и прву серију Ордена југословенске круне, као и многе друге медаље. Прва српска одликовања произведена у тој компанију били су Крст милосрђа и Медаље Друштва црвеног крста Краљевине Србије, што је отпочело у доба балканских ратова. Сарадња југословенског двора са компанијом *Браћа Игенен* наживела је и Други светски рат, јер су поједини примерци за Двор испоручени и током и након његовог трајања.

Исти положај заузимао је и у Краљевини СХС/Југославији.

Орден је представљао мотив са централног грба Краљевине Србије – двоглави бели крунисани орао, који на грудима има овални штит са белим крстом, уз додаток четири емајлирана оцила у пољу крста на црвено емајлираној подлози. Реверс ордена првобитно је био са монограмом краља Милана Обреновића, а после 1903. године, на реверсу (такође емајлираном у црвену боју) налазила се година 1882. у спомен проглашења Краљевине Србије. Изнад крунисаних глава орлова налазила се плава емајлирана трака (од периода после 1903. без икаквих натписа). Орденска врпца у основи је била црвене боје, са по једном линијом уз сваку ивицу. Боје тих линија варираше су од белих, преко сивих, до светлоплавих, у зависности од произвођача.

Орден је био подељен у пет редова: први се носио о ленти, други око врата, трећи такође о врату (али са нешто ужом врпцом), а четврти и пети су се носили о врпци пресавијеној у троугао, на левој страни груди. Прва четири реда била су израђена од позлаћеног сребра, док је пети, најнижи, био израђен од сребра. Орденски комплети прва два реда састојали су се од орденског знака који се носио на ленти, односно о врату (II ред), као и орденске звезде. У питању је био орденски знак аплициран на осмокраку звезду неједнаких перластих кракова. Звезда највишег реда имала је пречник 86 мм и аплициран орденски знак I-III реда који је износио 80x40 мм. Орденска звезда II реда била је нешто мања и њен пречник је износио 81 мм и имала је аплициран орденски знак IV-V реда димензија 60x30 мм. Орденски знак III реда по свему је био истоветан са орденским знаком непосредно вишег реда, али без орденске звезде.

Током Првог светског рата, 28. маја 1915. године установљава се нови облик овог ордена – Орден белог орла са мачевима. Додељивао се искључиво за ратне заслуге.

У свему је исти као и цивилни, осим што се додају укрштени мачеви изнад глава орлова, како на орденском знаку, тако и на орденским звездама највиших редова. Врпца је остала исте боје и облика као и код цивилне варијанте. У редоследу важности, војне верзије долазиле су испред цивилних.

Поред бројних аустроугарских произвођача (најмање четири) и једног немачког, који су цивилну варијанту ордена израђивали до краја династије Обреновић (1903. године), орден је почетком XX века израђивала бечка медаљарска компанија *Шајг*, уз неколико доступних примерака фирме *Роше и Нефе*¹⁸. У периоду између балканских ратова и Првог светског рата у израду овог ордена укључила се и чувена париска медаљарска радионица *Арџис-Берџран*.¹⁹ Међу до сада познатим произвођачима можемо идентификовати и швајцарску компанију *Браћа Иенен* (период Краљевине СХС/Југославије), као и једну домаћу медаљарску кућу – ковницу *Сорлини* из Вараждина, која се посебно од тридесетих година укључује у производњу краљевских одликовања и за Официрску задругу производи два најнижа степена цивилне и војне варијанте ордена. Поред њих постоји још неколико примерака чије порекло до сада у литератури није било могуће утврдити. У овом раду идентификујемо француску медаљарску компанију *Делан* и то и у цивилној и војној варијанти. Такође нам је познат и један примерак Ордена белог

орла који је израђен у Великој Британији (највероватније компанија *Сџинк*).²⁰

Орден белог орла са мачевима израђивали су *Арџис-Берџран*, *Браћа Иенен*, *Сорлини* (нижи редови), као и француски *Делан* (три модела, све нижи редови, уз могућност да постоји и III ред). Такође, и бечка компанија *Роше и Нефе* је прерађивала своје цивилне моделе додавањем мачева, без сумње након Великог рата.

Артис-Бертран

Најстарији модел²¹: (Слике 1 и 2)

Орден белог орла II/III ред, најстарија производње *Арџис-Берџрана* из Париза, период пре Првог светског рата. Позлаћено сребро, бели, црвени и плави емајл, позлата. Изузетно стање. 90x40,5 мм (до врха крста на круни). Тело орла је урађено са великим нагласком на детаље, бели емајл је нетакнут, а позлата се нигде није скинула са ордена. Реп орла има по једну шупљину са сваке стране. Централни медаљон има неуобичајене одлике у односу на касније моделе, јер је грб Краљевине Србије утиснут (инкрустриран) у светлији црвени и бели емајл, а не накнадно аплициран. На реверсу се налази испод године оснивања 1882. (која је накнадно аплицирана) непрозирни црвени емајл. На плавим тракама које су у надвишењу крунисаних орловских глава, на аверсу постоји једно ситно оштећење, а на реверсу на обе

[18] Њихови ордени, у обе верзије, појављују се и у периоду после Великог рата.

[19] Нажалост, не постоји прецизан податак када је тачно успостављена сарадња између ове компаније и Краљевине Србије. Пошто постоји неколико модела у изради Ордена белог орла ове компаније, који знатно одударују један од другог, можемо претпоставити међусобни хронолошки однос тих модела и са правом веровати да је први модел израђен пре Великог рата или на самом његовом почетку. У прилог ранијој серијској изради Ордена белог орла може ићи и податак да се у каталогу те фирме за 1913. годину налази управо понуда за израду овог ордена, али и Ордена Карађорђевог звезде и Ордена Светог Саве (Мућић, Саг, *Одликovanja Србије...*, 148). Такође, приметно је да се у каталогу за 1908. годину, који смо имали прилике да истражимо, српска одликовања не помињу.

[20] У литератури се наводи да постоји модел који је према калупима *Арџис-Берџрана* радила париска медаљарска компанија *Марџа Стјуарт* (*Marie Stuart*, раније *René*), али на основу доступних и сачуваних примерака, немамо потврда за ту тврдњу (Р. Саг, Т. Мућић, *Одликovanja Србије...*, 171). Напомињемо да посебан проблем при идентификацији представља чињеница да француска одликовања, иако су произвођаче на то обавезивали прописи, често нису били пунцирана (обележена жиговима), па је осим на основу спољних карактеристика и поређења, веома тешко утврдити одакле заправо потичу.

[21] Определили смо да овај конкретни примерак опишемо и представимо, јер ова варијанта до сада није била са сигурношћу идентификована са производњом компаније *Арџис-Берџран*. Разлог лежи у томе што на другим примерцима није било жигова. Овим примерком се могу отклонити све сумње, па се овај конкретан модел може идентификовати као први модел АБ.

Слика 1

Слика 2

траке нешто веће. Круна у надвишењу је нешто шири од стандардних круна и златне је боје, што би могло да указује да је орденски знак део орденског комплета за II ред. Кроз жабуку на круни провучена је кружна алка на коју је фабрички заварен дужи пљоснати прстен са три жлеба по средини и перластим ивицама кроз које пролази шири врпца за ношење око врата. На овалној алци налази се жиг произвођача – латиничним словима АВ СІЕ (Артис-Бертран, користио се од 1911), а на реверсу алке француски жиг за племените метале ромбоидан, недовољно јасно утиснут. На прстену кроз који пролази врпца (накнадно придодата) налази се још један жиг произвођача, с тим да све упућује на то да је из периода пре 1911. године. Изузетно ретко. Тежина: 44.71 гр.

Овакав модел присутан је и у војној верзији (са мачевима).²²

АВ је имао и друга два модела који су се пре свега разликовали према начину израде централног медаљона (да ли су оцила појединачно монтирана или као једна целина у медаљону). Такође, постоје и разлике у типу орловог репа (из једног дела или са две симетричне рупе), а код војне верзије и по начину апликације мачева (директним лемљењем помоћу цевастог носача или тако

што су мачеви исковани као целина заједно са тракама у надвишењу), па то ствара извесну конфузију, јер је, поред три основна модела, међу њима могуће идентификовати неколико различитих варијанти.

Делан

Орден белог орла је у међуратном периоду, и то претежно за француске и друге држављане који су одликовани овим српским одликовањем, произвођила и француска компанија *Делан* (*Delande*). Она је махом израђивала војну верзију ордена, мада постоје сачувани и примерци Ордена белог орла (без мачева). На основу дуготрајног истраживања доступних, а крајње ретких примерака, можемо се одредити за идентификацију три модела овог произвођача када је реч о Ордену белог орла са мачевима и аналогно томе, два цивилна модела овог одликовања (према главама орла).²³ (Слика 3)

Најстарији модел ове компаније извесно је Орден белог орла са мачевима V реда.

Орден белог орла са мачевима V реда

Сребро, бели, црвени и плави емајл. Орден је у одличном стању и представља веома ретку израду француске фирме *Делан*. Сребрни мачеви су већи, ближи орлу и исковани су заједно са кратким помичним тракама изнад глава орла, што представља јединствено решење. Накрсница мача урађена је са жлебовима на свакој страни, што је видљиво и код појединих других француских

[23] У каталогу у прилогу (Слика бр. 3) може се уочити да ова компанија нуди искључиво IV и V степен Ордена белог орла са мачевима. Док можемо претпоставити да су у понуди имали и цивилну верзију, увиђамо да су очигледно виши, III ред свих српских одликовања, или правили по појединачним наруџбинама или је за то постојао издвојени каталог. Свакако нам је познато да су израђивали Орден Карађорђевог звезде III реда, а највероватније и војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима. Ниједан примерак Ордена Светог Саве III реда ове компаније нам није познат, што опет не значи да не постоји. Одсуство III редова, осим у појединачним и издвојеним случајевима, може да иду у прилог претпоставци да није постојала њихова константна серијска производња.

[22] P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 173-174.

SERBIE ◊ SUÈDE

№ 1319 Karageorges (Militaire)				
Désignation	1	2	3	4
En vermeil avec émail	110	45	40	
En argent et vermeil, émail	100	40	30	
En br. doré or, ou s. émail	40	×	×	

№ 1329 Aigle Blanc de Serbie (Militaire)				
Désignation	Com.	1	2	3
En vermeil	300	125	45	35
En argent	×	115	42	32
En bronze argenté.	×	60	×	×

№ 1330 Saint-Sava (Serbie)				
Désignation	Com.	1	2	3
En vermeil	325	145	52	43
En argent	×	135	49	40
En br. doré ou argenté	×	65	×	×

№ 1364 Croix de Guerre 1914-18				
Désignation	Comm.	1	2	3
Ordonnance en bronze				15. *

№ 1331 Médaille Bravoure Serbe ou Miloch				
Désignation	Ord.	R.63.		
En vermeil	32	30		
En argent	30	9		
En bronze doré ou argenté	10	5		

№ 1365 Médaille Albanaise				
Désignation	Comm.	1	2	3
Ordonnance en bronze				15. *

№ 1333 O. de Wasa (Suède)				
Désignation	Comm.	1	2	3
Officier vermeil	300	150	45	40
Chevalier argent	×	140	42	37

№ 2027 Etoile Polaire (Suède)				
Désignation	Comm.	1	2	3
Officier vermeil	300	150	45	40
Chevalier argent	×	140	42	37

№ 1310 Croix Charité Serbe				
Désignation	Comm.	1	2	3
Ordonnance en bronze doré				30. *
Réduction vermeil				40. *

Miniatures pour nœuds et barrettes				
Désignation	Comm.	1	2	3
En bronze doré ou argenté avec tige double				40. *
La pièce - 0 75				35. *
La douzaine				6. *

№ 2027 Vertu Militaire Serbe				
Désignation	Comm.	1	2	3
Ordonnance en vermeil				40. *
Ordonnance en argent				35. *

Les rubans montés à la serbe (triangulaires) sont facturés en ordonnance 3.50

Слика 3

одликовања. Орао је урађен по узору на други модел АБ из Париза. Главе орла су израђене са више детаља и са емајираним црним очима. Реп орла је из једног дела. Централни медаљон је састављан из делова и са непрозирним црвеним емајлом. Круна у надвишењу је рађена по узору на румунску или белгијску са израженим крстом на врху.

Слика 4

Слика 5

Постоје мања оштећења емајла на дну репа орла на реверсу, као и минимална оштећења плавих трака у надвишењу.

Оригинална врпца црвене боје са белим ивицама пресавијена је у троугао. Тежина: 23.19 гр. (Слике 4 и 5)

Након тог модела настао је веома сличан, али незнатно другачији. Разлика се пре свега односи на облик централног медаљона (већа испупченост), те на конкавност плавих трака у надвишењу на којима се налазе мачеви. Код првог модела оне су готово дводимензионалне, док код два наредна (овог произвођача) оне постају све више тродимензионалније.

Орден Белог орла са мачевима (према златним мачевима и траговима позлате на централним медаљонима на аверсу и реверсу вероватно IV реда)

Сребро (са делимичним траговима позлате), бели, црвени и плави емајл. Орден је у врло добром стању и представља веома ретку

Слика 6

Слика 7

израду француске фирме *Делан*. У питању је други модел истог произвођача, који је био ослоњен на узоре радионице *АБ* из Париза, посебно када је у питању израда самог орла. У односу на први модел, разлика је у централном медаљону који је благо испупчен и израђен из једног дела. Поље централног медаљона израђено је од непрозирног црвеног емајла. На репу орла постоје празнине, као и код другог модела *АБ*. Мачеви исковани од сребра су краћи, са рукохватима и накрсницама који се разликују од првог модела, а исковани су заједно са помичним тракама изнад глава орла, што представља јединствено решење. Траке са мачевима су постављене даље од глава орлова, што доприноси већој визуелној тродимензионалности ордена. Круна у надвишењу рађена је по узору на румунску или белгијску и крст на њој је мањи него на првом моделу.

Постоје мања оштећења емајла на централном медаљону аверса, на репу орла, као и на тракама на реверсу, док су мачеви мало повијени.

Оригинална врпца црвене боје са светлоплавим ивицама пресавијена је у троугао. Тежина: 23.43гр. (Слике 6 и 7)

Трећи модел представља донекле унапређено решење у односу на претходна два, а

опет има готово све њихове карактеристике. С обзиром на материјале који су коришћени, са знатном сигуршћу овај модел можемо да датујемо у међуратни период.

Орден Белог орла са мачевима IV реда

Сребро, непозната жута легура, позлата, бели, црвени и плави емајл. Орден је у одличном стању и представља веома ретку израду француске фирме *Делан*. Према карактеристикама реч је о трећем моделу те медаљарске фирме. Мачеви од жуте легуре визуелно подсећају на други модел те медаљарске компаније, даљи су од глава орла и исковани су заједно са помичним тракама са изузетно назначеним двоструким луком, што представља јединствено решење ове фирме и додатну посебност овог модела. Накрсница мача урађена је са жлебовима на свакој страни, што је видљиво и код појединих других француских одликовања. Дршке мачеве се разликују у детаљима од другог модела *Делана*. Орао је урађен по узору на први модел *АБ* из Париза. За разлику од оба модела који му претходе, главе орла су нешто сведеније и без емајлираних очију. Реп орла је из једног дела. Централни медаљон је благо испупчен и израђен из једног дела. Централни медаљон оивичава овални прстен од позлаћеног сребра. Круна у надвишењу рађена је по узору на румунску или белгијску са израженим крстом на врху. Урађена је од другачијег белог метала (није од сребра).

Оригинална врпца црвене је боје са голу-бијеплавим ивицама за француски систем ношења. Тежина: 20.88 гр.

Са првим моделом дели облик репа орла, а са другим изглед плавих трака у надвишењу, те медаљон на аверсу и његову испупченост, као и боју орденске врпце. Овај модел има и своје посебности које се огледају у изгледу глава орла, те изгледу мачева, али и материјалу од кога је круна

Слика 8

Слика 9

у надвишењу израђена. Као додатна посебност овог модела, што указује на то да је он потоњи у односу на претходна два, издваја се начин на који су урађене траке са мачевима испред глава орла. Оне су двоструко дебље, вероватно због проблема који су искрсавали код ношења претходног модела, где је могло да дође до деформитета ордена управо у том делу. (Слике 8 и 9)

Непознати примерак са укрштеним мачевима

У литератури²⁴ и бар у једној приватној француској колекцији срећу се крајње необичајени примерци Ордена белог орла. У питању је приказ двоглавог крунисаног орла са нешто другачије емајлираним телом орла, које има отворе на репу. Посебно се издваја перласти прстен око централног медаљона на аверсу и реверсу. На аверсу делује да је бели крст у централном медаљону издигнут од црвеног емајла, док оцила делују да су утиснута у црвени емајл. На реверсу је година 1882 исписана знатно већим бројкама од позлаћеног сребра. Изнад глава орла

Слика 10

Слика 11

налази се плаво емајлирана трака, која на реверсу има исписан текст ћирилицом „22. фебруара 1882”, што је било по законском решењу из доба династије Обреновић (до 1903). Изнад глава орла налази се круна која је карактеристична за румунска и белгијска одликовања. Укрштени мачеви на примерку III реда су аплицирани и заковани за плаве траке, по узору на варијанте АБ. Сами мачеви делимично подсећају на последњи модел *Делан*. На примерку V реда, мачеви пролазе кроз централни медаљон на аверсу, што је решење које се може срести само код Ордена Карађорђевог звезде са мачевима. Врхови мачева заклањају главе орла, што нарушава општи утисак. Могуће да је у питању пробни примерак или уникат. То је једини примерак који је познат са таквим одликама. (Слике 10 и 11)

Због многобројних карактеристика који упућују на француска одликовања, овај непознати модел се највероватније може атрибуирати француској производњи. Изглед круне и мачева, те облик орла, не могу бити довољан траг на основу кога би се овај модел приписао ма којој од две познате медаљарске компаније у Француској за које је потврђено да су производиле Орден белог

[24] P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 185.

орла. Највероватније је у питању нека друга радионица чији каталог одликовања још није доступан.²⁵

Орден Светог Саве

Орден Светог Саве установљен је јануара 1883. године. Његова основна намена била је да се додељује за заслуге у просвети, култури, црквеним питањима, а од 1914. године додељује се и за војне заслуге. Орден је по рангу, како у Краљевини Србији, а потом и у Краљевини СХС/Југославији, био на најнижем међусобном рангу одликовања. Све до почетка тридесетих година XX века, први степен овог ордена био је намењен и за дипломатске заслуге (страни посланици, министри), али и за поједине министре, ректоре страних универзитета, црквене великодостојнике у земљи и иностранству и сл.

Орден Светог Саве је од свог оснивања претрпео веома мало измена, али је то засигурно наш орден са највећим бројем медаљарских компанија које су га производиле, а самим тим и изузетно великим бројем модела и варијација. Законом о оснивању из 1883. године прописано је да је орденски знак израђен од позлаћеног или обичног сребра био у облику малтешког крста са раздвојеним крацима који се завршавају куглицама. Орденски знак је био у плаво-белом емајлу, који је испуњавао кракове крста између којих су се налазила четири крунисана двоглава орла са српским грбом на грудима.²⁶ На централном медаљону се на аверсу налазио (најчешће руком осликани) лик Светог Саве на белој позадини. Свети Сава био је

[25] Указујемо да на слици из литературе (претходна фуснота), на ордену III реда постоје два жига (на обе стране ваљкасте алке), од којих би онај који је ромбоидног облика могао да укаже на могућу производњу француске фирме *Шобијон*, о којој ће бити више речи. Нажалост, фотографије нису такве резолуције да се са сигурношћу може утврдити изглед тог жига/пунце.

[26] Управо најчешћа разлика међу бројним моделима Ордена Светог Саве се, поред изгледа централног медаљона, осликава у разликама са орловима између кракова (са или без емајла, облику и додиривању крилима ивица крста и сл.).

представљен у архиепископској одежди и са митром, са ореолом око главе, како у левој руци држи жезло, а десном руком благосиља. Око медаљона на аверсу се налази прстен од плавог емајла у коме је златотиском исписана на црквенословенском језику девиза: „Трудом својим све ћете стећи”.²⁷ На реверсу се налазио медаљон са белом емајлираном подлогом на коме се до 1903. године налазио монограм краља Милана Обреновића, а након Мајског преврата и повратка династије Карађорђевић на престо, уместо монограма стоји 1883. година као година установљења ордена. И на реверсу се налазио плавоемајлирани прстен у коме је смештен златни ловоров венац. И на аверсу и на реверсу око плавог прстена се налази мали додатни прстен од позлаћеног сребра у облику перли или (чешће) назубљене ивице. На горњој страни крста налази се веза са круном у надвишењу, у облику палме или љиљана; та веза је израђена од позлаћеног сребра (осим код V реда где је од сребра). Круна, која је на врху имала крст, до 1903. године није имала неки утврђени облик, већ је то зависило од произвођача. Од 1904. године то је круна Петра Карађорђевића, односно Краљевине Србије.

Орден је био подељен у пет редова: први се носио о ленти, други око врата, као и трећи (али уз орденску врпцу нешто ужу), док су се четврти и пети носили о врпци пресавијеној у троугао, на левој страни груди. Орденска врпца је била од беле моарираних свиле са по две светлоплаве уздужне пруге уз ивице.²⁸ Прва четири реда су била израђена од позлаћеног сребра, док је пети, најнижи, био израђен од сребра. Орденски комплети прва два реда састојали су се од орденског знака (исти за прва три највиша реда, 54x50 мм) који се носио на ленти, односно о врату (II ред), као и орденске

[27] У питању је гесло које је преузето из Даровнице Светог Симеона (Стефана Немање) манастиру Хиландар 1198. године, а које је записао Свети Сава.

[28] У зависности од произвођача било је значајних одступања у нијанси плаве боје.

звезде.²⁹ Орденска звезда I реда била је у основи осмокраке звезде са перластим крацима од (позлаћеног) сребра. На њу је био аплициран орденски знак I-III реда и пречника је 90 мм. На орденску звезду II реда (пречник 84 мм) аплициран је знак IV реда. Орденски знак III реда био је по свему као онај непосредно вишег реда, али без орденске звезде. Орденски знаци IV и V имали су пречник од 43x40 мм.

У литератури се Орден Светог Саве разврстава у три типолошка различита периода, од којих сваки има своје посебности, али и произвођаче.³⁰

I) Период од оснивања 1883. до краја династије Обреновић 1903. године

II) Период Краљевине Србије 1903–1919(21).

III) Период Краљевине СХС/Југославије 1921–1945.

Током првог периода свог постојања, главна карактеристика Ордена Светог Саве је, поред краљевског монограма на реверсу, била производња претежно у аустроугарским медаљарским компанијама. Лик Светог Саве представљен је у црвеној одежди. Бар четири аустроугарске (бечке) компаније су га производиле, као и једна из Баварске. Свака од компанија је имала неке своје посебности у изради, које су се претежно односиле на изглед светитеља на централном медаљону и материјал (неке су користиле и златне делове).

Знатно мање произвођача ордена јавља се у другом периоду (у време владавине краља Петра Карађорђевића). Са сигурношћу се као званични произвођачи могу идентификовати бечка компанија *Георј Агам Шајд*, те париска *Арџис-Берџран*. Главна одлика ордена из тог периода је слична (али донекле упрошћена) представа Светог Саве у црвеној одежди, те промена задњег медаљона, који

сада има 1883. годину наместо монограма краља Милана Обреновића. Као вероватни произвођачи из овог периода могу се идентификовати и француска компанија *Делан и Браћа Ијенен* из Швајцарске. Обе су највероватније израђивале ова одликовања за потребе одликаних лица, а не као званични снабдевачи Краљевине Србије.³¹

У последњем, трећем периоду додела, опет долази до знатног повећања броја компанија које израђују орден, а такође и до промене централног медаљона, где је Свети Сава по правилу представљен у зеленој одежди. Такође, већ код решења *Браће Ијенен*, које су следили и остали произвођачи, Свети Сава у левој руци држи отворену Библију, а у десној жезло. У овом периоду долази и до индустријске производње централног медаљона који постаје знатно конкавнији (испупченији). У овом раздобљу, орден производи швајцарска компанија *Браћа Ијенен*, немачки *Цимерман* и домаће фирме, *Сорлини* из Вараждина (два модела) и *Гризбах и Кнаус* (*Griesbach i Knaus*) из Загреба (само најниже редове за потребе Официрске задруге). У том периоду се могу пронаћи и примерци неких других, за сада још неидентификованих произвођача.³²

Артис-Бетран

Орден Светог Саве V реда

Орден је у врло добром стању са минималним оштећењем плавог емајла на централном

[31] Претпостављамо да је *Делан* наставио са продајом свог модела без измене лика Светог Саве током међуратног периода, док су *Браћа Ијенен* прешла на иновирани модел са другачијим приказом светитеља.

[32] Посебно се истиче један модел где је светитељ приказан у црвеној одежди, са белим рукавима и без Библије у руци. Поред тога, одликује га велика круна и смањена величина бројки којима је исписана година на реверсу. Према наведеним карактеристикама и могућим жиговима (нисмо имали прилику да га видимо уживо) чини се да је примерак приказан у књизи Цара и Мухића који је III ред француска производња (француски жиг за сребро – краба). Облик ордена и неразговорног ромбоидног жига произвођача могао би да укаже да је у питању француска компанија *Шобујон*, али у овом случају то је само нагађање. P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 245.

[29] Код појединих произвођача круна код орденског знака I реда била је нешто крупнија од оних код II и III реда.

[30] P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 190-191.

Слика 12

Слика 13

медаљону на аверсу и на врховима два крака крста на аверсу и реверсу. То је посебно одлика фирме АБ из Париза. Израђен је у сребру. Светац је у одори црвене боје, производња из периода непосредно пре или након Великог рата. На кружној алци изнад круне налази се жиг лабуда, што представља француски жиг за увоз, из чега произлази да је орден или бар неки његови делови урађен негде ван Француске, а да је тамо само склопљен. Врпца је оригинална, са траговима ношења. Тежина: 23.65 гр.³³

(Слике 12 и 13)

Делан

Орден Светог Саве V реда

Орден је у врло добром стању са једва приметним оштећењем плавог емајла на централном медаљону на аверсу. Израђен је од сребра. Произведен је у Француској, највероватније у радионици *Делан*. Светитељ је у црвеној одежди, са плавим појасом и зеленом митром и нешто симплификованијим приказом. Производња је из периода током

[33] Ово представља веома редак доказ да је компанија *Арџис-Берџан* користила подизвођаче, вероватно у покушају да одговори на повећане захтеве производње. Могуће је да су мање (највероватније белгијске златарске или медаљарске) компаније испоручивале полуготове или готове компоненте које су потом у Паризу склапане у финални производ.

Слика 14

Слика 15

или непосредно после Великог рата. Испод круне на реверсу налази се слабо видљив француски жиг за сребро. Цео орден оставља утисак слабијег квалитета израде, од специфичног надвишења испод круне у форми љиљана, па до лоше емајлираних орлова између кракова аверса и реверса. Круна је румунска или белгијска, а облик слова на медаљону на реверсу урађен је у потпуности по узору на модел АБ. Врпца је светлије боје, оригинална за ношење по француском типу. Тежина: 23.57 гр. Веома ретка варијанта.³⁴

(Слике 14 и 15)

Непознати произвођач (Адриен Шобијон)

Орден Светог Саве – минијатура

Неуобичајена минијатура, сребро, позлата, бели емајл. Одличног је стања. Структура ордена верна је нормалном моделу у смањеним димензијама (21x11 мм), круна је рађена по узору на *Деланову* производњу (тзв. румунска или белгијска). Уместо плавог емајла остављен је свуда бели, а уместо централних медаљона на аверсу и реверсу написано је латиницом „SS”. Орлови између

[34] Управо је тај конкретни примерак публикован у књизи P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 245.

Слика 16

кракова нису емајлирани. На алци која пролази кроз круну постоје два жига, од тога је један тешко читљив (највероватније је у ромбоидном жигу исписано АХС / Адриен Шобијон/*Chobillon*)³⁵, а други је краба, односно француски жиг за сребро. Тежина: 1.58 гр.

(Слика 16)

Орден Карађорђеове звезде

Највише одликовање Краљевине Србије (СХС/Југославије) које је било доступно за носиоце који нису припадали владајућој династији. Уведено је 1904. године, поводом прославе стогодишњице Првог српског устанка. Поред Ордена Милоша Великог, једини орден Краљевине који је имао само четири степена (и у цивилној и у војној верзији). У тај орден се рачуна и Војничка Карађорђеова звезда са мачевима у два ступња (златна и сребрна), коју је француски произвођач *Арџис-Берџран* често на кутијама обележавао као V и VI ред, што је било противно законском оквиру.

Претпоставља се да је аутор овог ордена Михаило Валтровић.³⁶ Од његовог оснивања јануара 1904. године, законодавац је настојао да овај орден замени ордене Милоша Великог и Орден таковског крста који су укинута након Мајског преврата 1903.

[35] Француска медаљарска компанија која је настала у Паризу 1840. године и од самих почетака производила искључиво ордене и медаље. Пре Великог рата су производили пре свега француска и колонијална одликовања, а затим су почели да производе и поједина европска одликовања, попут данских. Након рата, 1920. године, фирму преузима Адриен Шобијон и тада почиње знатно већа производња светских одликовања (Куба, Венецуела...). У том периоду почињу да сарађују са компанијом *Арџис-Берџран* и производе веома скупе и квалитетне предмете од злата и емајла (огледала, медаљоне и сл.). Почетком седамдесетих година XX века утопили су се у компанију *Арџис-Берџран*.

[36] Мила Пилетић, *Одликовања...*, 48.

године.³⁷ У првој години постојања, која је уједно била јубиларна и представљала први век династије Карађорђевића и Првог српског устанка, био је одликован већи број лица који су задужили династију Карађорђевић, укључујући и све заверенике из Мајског преврата.³⁸ Орден је био додељиван за „признање и одликовање заслуга стечених за Краља и Отаџбину, како у миру, тако и у рату”.³⁹ Истим законским актом установљени су и цивилни и војни ордени (за заслуге у рату).

Орден Карађорђеове звезде представљао је у основи позлаћени Рупертов крст од белог емајла, где су између кракова избијали зраци од позлаћеног сребра. Тако обликован орденски знак у централном делу имао је кружни медаљон са плавим емајлом, на коме се у црвено емајлираном штиту налазио грб Краљевине Србије (бело емајлирани крст и четири оцила). На бело емајлираном прстену који окружује штит налази се натпис „За веру и слободу 1904”. На реверсу, у црвено емајлираном медаљону, налази се делимично емајлирани двоглави орао (са круном или без ње), са штитом на грудима у којима се налазио грб Краљевине Србије (емајлиран или не). Около се налази плаво емајлирани прстен са натписом „Петар I 1904”. На горњем краку крста налази се укрштена повезница која спаја круну са крстом. Краљевска круна, урађена по моделу круне краља Петра у надвишењу, богато је емајлирана белим емајлом, као и црвеним и зеленим емајлираним украсима.

Орден је био подељен у четири реда: први се носио о ленти, други око врата, као

[37] Интересантно је да се, иако је после 1903. године било забрањено ношење ордена Милоша Великог, као и Ордена Таковског крста, на фотографијама из тог времена све до Првог светског рата неретко види да цивили и официри носе ордене које су добили под Обреновићима. Тако се често заједно могу видети на нечијим грудима Орден Карађорђеове звезде тик уз Орден Милоша Великог или Орден таковског крста. То се могло срести чак и у случају високих официра и потоњих ађутаната краља Петра Карађорђевића. Више видети у: Марко Б. Милетић, Милош Жикић, *Живот кроз објектив: Генерал Миливоје Зечевић (1872-1946)* (Београд: ИСИ, 2024), 24.

[38] Ljubomir Stevović, „Stogodišnjica ordena Karadorđeva zvezda”, *Orden*, 4 (2004), 9-21.

[39] Члан 1, Закон о одличју „Карађорђеова звезда”, Топола, 1904. година.

и трећи (али уз орденску врпцу нешто ужу), док се четврти носио о врпци пресавијеној у троугао, на левој страни груди. Орденска врпца је била од црвене моарираних свиле са по две беле уздужне пруге уз ивице. Сва четири реда била су израђена од позлаћеног сребра. Орденски комплети прва два реда састојали су се од орденског знака (исти за прва три највиша реда, 48x75 мм) који се носио на ленти, односно о врату (II ред), као и орденске звезде. Орденска звезда је била у основи осмокраке звезде са перластим крацима (потом са глатким, канелираним краковима) од сребра. На њу је био аплициран орденски знак I-III реда, а звезда је била пречника 92 мм. На орденску звезду II реда (пречник 82 мм) аплициран је знак IV реда. Орденски знак III реда био је по свему као од непосредно вишег реда, али без орденске звезде. Орденски знак IV имао је пречник од 42x66 мм.

Орден Карађорђевог звезде са мачевима био је истоветан са цивилном верзијом, с тим да су орденски знак и звезда имали и укрштене мачеве од сребра кроз центар централног медаљона на аверсу. Такође, орден се носио о црвеној ленти/врпци. Додељивао се искључиво за ратне заслуге и носио се испред цивилне верзије на оделу/униформи. Испрва су сви официри, подофицири и војници могли да буду одликовани овим орденом, а због повећаних потреба додела овог највишег ордена, маја 1915. године уведен је и посебан његов сегмент: Војнички орден Карађорђевог звезде са мачевима, који је могао бити златан или сребрн. Било је предвиђено да се додељује за изузетне ратне заслуге које су починили подофицири и војници. Он је у свему личио на IV ред Карађорђевог звезде са мачевима, али је урађен од позлаћене и посребрене бронзе, без емајла и са мачевима од сребра. Такође, разликовао се текст на оба прстена око централног медаљона. Тако је на аверсу писало „За храброст“, док су се на реверсу испод „Петар I“ налазиле и године када је ратни подвиг учињен у форми „1914–1915/6/7/8“.⁴⁰

[40] Постојале су све варијанте ратних година: 1915, 1916, 1917. и 1918. Та пракса преузета је од француског Ратног крста.

Та два реда Војничког ордена Карађорђевог звезде разликовала су се на следећи начин: Златна Карађорђевог звезда са мачевима имала је комбинацију позлаћеног крста са златном круном, те посребреним зрацима између кракова крста и укрштеним сребрним мачевима. Сребрна је била урађена од посребреног крста и круне у надвишењу, док су зраци између кракова крста били посребрени, а укрштени мачеви од сребра.⁴¹

Први произвођач Ордена Карађорђевог звезде била је бечка медаљарска радионица *Г. А. Шајг* која је била главни снабдевач Краљевине Србије овим орденом све до почетка Великог рата.⁴² У време пред Први светски рат овај орден почиње да израђује у Паризу *Арџис-Берџан* када се изглед овог ордена приметно мења. Долази, наиме, до значајних промена у изгледу кракова орденске звезде (прелаз на глатке краке). Такође, противно правном оквиру, а зарад смањења трошкова израде, унификује се величина орденске звезде за два највиша реда, тако да она има 85 мм, што је пречник између димензија утврђених законским решењем за два највиша реда (92 мм и 82 мм). Орденски знак IV реда се смањује на 37x58 мм. Такође, често су укрштени мачеви били неједнаке дужине (50-55 мм), па се могу наћи они намењени вишим редовима на IV реду. Није реткост да се у оставштини официра Краљевине Југославије нађу по две или више Карађорђевог звезде са мачевима, иако су били одликовани једном. То је последица дејства прописа по којима су морали свакодневно на униформи да носе највиши орден

[41] И код примерака Војничког ордена Карађорђевог звезде постоје одступања од главне наруџбине коју је урадио *Арџис-Берџан*. Како ови ордени нису начелно рађени (осим неколицине примерака) од племенитих метала, нити су били обељени жиговима, не можемо са сигурношћу утврдити ко их је још производио. Познати су примерци који су другачији у детаљима, али се не могу са сигурношћу довести у везу са производњом у некој од француских компанија (овде описаних) или, пак, са неким радионицама у Краљевини СХС/Југославији.

[42] Код овог произвођача почињу да се јављају разлике у изгледу централног медаљона на аверсу, као и код орла на реверсу. Такође, њихов старији модел из најранијег периода доделе имао је нешто испупченије централне медаљоне. Такве разлике међу моделима истог произвођача посебно ће доћи до изражаја код примерака које је израдио *Арџис-Берџан*, као и код оних које је произвела фирма *Браћа Итенин*.

који су добили, а то је најчешће био Орден Карађорђевог звезда са мачевима (или Орден белог орла са мачевима).⁴³

После Великог рата производњу овог ордена преузима швајцарска компанија *Браћа Ијенен*, који задржавају изглед орденске звезде, али орденски знаци постају већи: виши редови имају пречник 49,5 мм, а IV ред пречник 40 мм. Орденске звезде се раздвајају и имају пречник 88 мм и 85 мм у зависности од реда. У међуратном периоду у званичну производњу (IV ред искључиво) укључује се и *Сорлини* из Вараждина, који је главни снабдевач Официрске задруге и радио је цивилну и војну верзију ордена и вероватно Војнички орден Карађорђевог звезда са мачевима. Међу неколико, до сада неидентификованих, произвођача Ордена Карађорђевог звезда издваја се француска компанија *Делан*, која производи Орден Карађорђевог звезда III и IV реда у цивилној и војној варијанти, као и британски *Сџинк*, који израђује све степене ордена током и после Другог светског рата.

Делан⁴⁴

Орден Карађорђевог звезда III реда

Позлаћено сребро, бели, плави, црвени и зелени емајл, одлично стање. Иако је у литератури идентификован као други модел

[43] Тако је за потребе једне од изложби о Великом рату одржане у Историјском музеју Србије донета оставштина ђенерала Пантелије Ђукића (1880–1938) која се састојала од 22 домаћа и страна одликовања. Био је одликован, између осталих, и Орденом Карађорђевог звезда са мачевима III и IV реда. КЗМ IV реда је противно прописима била израђена од бронзе, што указује да је урађена у непознатој радионици по приватној наруџбини ђенерала. Исти је случај и са неколико споменица које је поседовао.

[44] Делан је имао и посебну грешку у једној серији Ордена Карађорђевог звезда са мачевима. Та грешка је испољена у емајлираном прстену око централног медаљона на аверсу и реверсу. Тако је, уместо законом прописаног текста, на аверсу исписан текст „За храброст“, док су на реверсу, испод „Петар I“, исписане и године када је ратни подвиг учињен у формату „1914–1915(16, 17, 18)“, онако како је то било прописано за Војничку Карађорђевог звезду. Осим тога, код неких примерака била је замењена и боја емајла на прстеновима – неки су били и емајлирани у белу где је требало да буде плава боја и обрнуто. Више видети више у: *Ордење и медаље Србије и Црне Горе – збирка Марка Пововића* (Београд: Музеј града Београда, 1979), каталогски бр. 48, као и у: P. Car, T. Muhić, *Serbian and Yugoslavian Orders...*, 325.

Слика 17

Слика 18

Шајга, мишљења смо да је у питању производња француске фирме *Делан*.⁴⁵ На то указује жиг на горњој овалној алци за провлачење врпце на којој се налази француски жиг за сребро (глава вепра), као и нешто фабрички лошије урађен емајл. На централном медаљону реверса налази се двоглави некрунисани орао са емајлираним штитом на грудима са српским грбом. Качење између тела ордена и круне постављено је високо и веома је видљиво (као код модела АБ). Висина је 78 мм (са круном у надвишењу), а ширина 48 мм. На обострано емајлираној круни у надвишењу распоред емајлираних драгуља је зелено-црвено-зелено (одлика Шајда). Врпца је ширине 50 мм. Тежина: 49.27 гр. (Слике 17 и 18)

Орден Карађорђевог звезда IV реда

Позлаћено сребро, бели, плави и црвени емајл. Произвођач је фирма *Делан* из Париза. Димензија је 60x38 мм. Орден је одличног квалитета. Круна је атипична, јер није емајлирана, већ само са позлатом (као код Златне војничке Карађорђевог звезда) и са веома високим спојем крста са круном у виду преплетене две траке. На реверсу је у централном пољу позлаћени двоглави орао без круне и без емајлираног централног штита.

[45] P. Car, T. Muhić, *Odlikovanja Srbije...*, 278.

Слика 19

Слика 20

Врпца је сложена у троугао. Веома редак и непубликован модел. Тежина: 22.07 гр. (Слике 19 и 20)

Орден Југословенске круне

Орден Југословенске круне представљао је једини орден који није преузет из орденског система Краљевине Србије, већ је установљен у Краљевини Југославији. Након проглашења личног режима краља Александра Карађорђевића и након промене имена државе у Краљевину Југославију (1929), априла 1930. године краљ установљава Орден југословенске круне за дела учињена за краља и Отаџбину, као и за државно и народно јединство. Поред тога, ово одликовање је од Ордена Светог Саве преузело и значајну дипломатску функцију.⁴⁶

Орден је највероватније начинио секретар Канцеларије Краљевих ордена Ђорђе Чарапић Фусек⁴⁷. Орденски знак пред-

[46] Тако је, на пример, од његовог установљења, постала пракса да већина посланика страних земаља у Краљевини Југославији, по окончању вишегодишњег мандата, буде одликована највишим степеном Ордена југословенске круне. Први ред се додељивао министрима страних Влада, чиме је ранг Ордена Светог Саве донекле спуштен, мада је и даље постојала пракса да се његов највиши ред додељује појединим министрима, али од тридесетих година XX века, много чешће ректорима страних универзитета, црквеним великодостојницима, индустријалцима и сл.

[47] Око ауторства овог ордена у литератури постоје значајна размимолажења. Наиме, део аутора сматра да је аутор овог ордена руски архитекта Николај Краснов. Прилог тврдњи

стављао је равнокраки крст чије су стране биле донекле проширени на крајевима. Сваки крак се састојао из пет бело емајлираних дугуљастих пера/поља. Кракове повезује зелено емајлирани лаворов венац. На аверсу у центру ордена налази се богато емајлирана круна Краљевине Југославије (Карађорђевића). На реверсу се у централном медаљону налази монограм краља Александра Карађорђевића са црвено емајлираном круном и натписом установљена Краљевине Југославије: „3 - X 1929”. Орден је веома богато декорисан, посебно коришћењем веома разноврсног емајла, од којих се истицао онај зелене боје, који је донекле подсећао на праксу из царске Русије. Свакако је овај орден, ако не најуспелији, онда свакако један од два најуспелија ордена из доба Краљевине.

Орден је био подељен у пет редова: први се носио о ленти, други око врата, као и трећи (али уз орденску врпцу, нешто ужу), а четврти и пети су се носили о врпци пресавијеној у троугао, на левој страни груди. Орденска врпца је била од тамноплаве моарираних свиле. Прва четири реда била су

.....
у вези са његовим ауторством представља неколико скица неуспевених предлога за одликовање, од којих неки имају недвосмислене елементе реализованог решења. Опет, доступни су и нацрти које је урадио Ђорђе Чарапић, који такође носе поједине одлике коначног решења, пре свега у облику ордена, као равнокраког крста са венцем који га окружује, као и централног медаљона са круном. С друге стране, ни код једног од њих двојице не постоји урађена коначна скица усвојеног одликовања и са правом се може претпоставити да су обојица утицала на коначан изглед ордена. Неколико Красновљевих скица (од 23 колико их је урадио) више подсећају на усвојени орден (пре свега емајлирана пера у крацима крста). Оно што је превагнуло да се одредимо за тезу да је Чарапић одговоран за коначни изглед ордена јесте увид у његову личну грађу, где је сам он написао да је аутор коначног решења за орден и то након што је већ урадио неколико медаља Краљевине СХС/Југославије. Он је био и секретар Канцеларије краљевских ордена. Због свих тих разлога, не видимо зашто би сам кривотворио такве податке, тим пре што нису били намењени за објављивање у јавности. Нацрти за Орден југословенске круне које је урадио Чарапић налазе се у Војном музеју у Београду, док се Красновљеве скице чувају у Народној библиотеци Србије. Такође је занимљиво да је готово идентично решење било примењено за знак једног од пукова војске Краљевине Румуније (320.), а потом и за одликовања Чилеа и Аргентине. За више видети у: Д. Ацовић, *Слава и част...*, 147-151, 238-239; Тијана Чешка, *Ђорђе Чарапић Фусек, Секретар Канцеларије краљевских ордена* (Београд: ИМС, 2018), 105-108.

израђена од позлаћеног сребра, док је пети, најнижи, био од сребра. Орденски комплети прва два реда састојали су се од орденског знака (исти за прва три највиша реда, 55 мм) који се носио на ленти, односно о врату (II ред), као и орденске звезде. Звезда је била четворокрака са заобљеним жлебастим зрацима, израђена од позлаћеног сребра. На звезду највишег реда (пречник 90 мм) аплициран је орденски знак прва три реда. На орденску звезду II реда (пречник 75 мм) аплициран је знак IV реда. Орденски знак III реда био је по свему као онај вишег реда, али без орденске звезде. Орденски знаци IV и V имали су пречник од 43 мм.

Већ током прве године доделе, током 1930. донете су измене законског оквира, па је тако промењен изглед ордена, тако што му је у надвишењу додат зелено емајлиран храстов венац, по узору на француски Орден легије части. Храстов венац код орденских знакова I-III реда био је 17x28 мм, док је за IV и V износио 13x22 мм. Тиме је још снажније истакнуто његово богато ликовно решење и додатно поправљен општи утисак.

Орден је произвођен по наруџбини државе у само две медаљарске компаније: *Браћа Ијенен* у Швајцарској и последњих година постојања Краљевине у вараџдинској ковници *Сорлини*. Иако су веома слични, рађени вероватно истим калупима, постоји разлика у квалитету емајла, посебно црвеног, па производ швајцарске компаније изгледа нешто солидније. То је често и једини начин да се утврди тачан произвођач, пошто најчешће ордени нису жигосани.⁴⁸

[48] Ордени израђени у ковници *Сорлини* могу се датовати у последње године постојања Краљевине Југославије, а то се посебно односи на највише редове ордена, чија је производња у Сорлинију и последња отпочела, свакако у другој половини тридесетих година XX века. Орденски комплет I реда који је израдио *Сорлини* и који је додељен и пронађен у Француској, посредно може да се повеже са одликованим лицем. У Француској, земљи која је била један од најближих савезника Краљевине Југославије, уручено је двадесет осам Ордена југословенске круне I реда у периоду 1930–1941. године. Пошто је у питању *Сорлини*, за утврђивање идентитета одликованог вероватно се треба концентрисати на доделе у периоду 1938(7)–1939. (године 1937. одликовано је седморо лица, од којих четири

У овом раду представљамо један примерак који до сада није био публикован. По свој прилици, тај примерак је или био предмет приватне наруџбине неког страног носиоца или је представљао малу линију производње (тој претпоставци иде у прилог постојање неколико сличних примерака, али нижих редова) за страна (француска) лица која су могла да набаве допунско одликовање за своје потребе од француске компаније *Шобијон*.

Шобијон

Орден југословенске круне III реда

Француска производња, одличан квалитет, али недостаје централни медаљон на аверсу. Сребро и бели и зелени емајл. Могуће да је у питању примерак додељен током Другог светског рата или након њега у емиграцији. До сада непубликован модел. Димензије (65.0x44.6 мм) одударају од законског решења, али и од свих постојећих и нешто су веће од познатих произвођача (*Браћа Ијенен* и *Сорлини*) али за 4. и 5. ред ордена, а знатно мање од постојећих димензија (готово 10 мм странице крста) од орденског знака виших редова. Изглед ордена је у складу са другим моделом одликовања, са венцем у надвишењу. Странице крста и венац између њих су емајлирани белим и зеленим емајлом, али уз изразито одсуство тродимензионалности, што посебно доприноси скромнијем изгледу одликовања. На реверсу се налази централни медаљон оивичен перластим прстеном од позлаћеног сребра. Централни медаљон је од белог емајла са монограмом краља Александра у сребру, али без емајла

.....
генерала (Pierre Hering, Henri Honore Giraud, Jean Edouard Requin, Eugene Louis Hubert), један министар (Pierre Jules Cot) и двојица дипломата (Robert Dampierre, Henry Beranger), 1938. одликован је један дипломата (посланик Raymond Brugere), а 1939. један министар (Jean Zay)). То представља укупно девет могућих опција. Ово наводимо као мали прилог како оваква истраживања могу да се спроведу, јер српска и југословенска одликовања нису била персонализована (на ордену није стајало име носиоца, као што је то често била пракса у Великој Британији и другим земљама).

Слика 21

Слика 22

на круни изнад монограма. Такође, изостао је и датум проглашења Краљевине Југославије (3. X 1929).

У надвишењу горњег крака крста налази се ваљкаста ушица на коју се наставља зелено емајлирани венац. На ваљкастој ушици на аверсу налази се француски жиг за сребро (глава вепра). Кроз кружну алку на врху венца провучена је кружна алка од позлаћеног сребра кроз коју пролази дугуљаста пљоснати прстен са једним жлебом по средини кроз који је пролазила врпца за ношење око врата. На њему се на аверсу налази француски жиг за сребро (глава вепра), а на реверсу ознака произвођача, у ромбоидном жигу натпис АХС (Адриен Шобијон). Изузетно ретко. Тежина: 21.76 гр.

(Слике 21 и 22)

Орден југословенске круне IV-V ред

Како овај примерак нисмо имали у прилици да опсервирамо уживо, не можемо дати прецизне податке о величини и тежини помезаног ордена. Има исте карактеристике као претходно описани модел, с тим да се на централном медаљону на аверсу налази круна са (лошијим) црвеним емајлом. Око централног медаљона налази се перласти прстен од позлаћеног сребра. На реверсу медаљона

налази се нешто упрошћенији монограм краља Александра, као и датум проглашења Краљевине Југославије (3. X 1929).⁴⁹

(Слике 23 и 24)

Слика 23

Слика 24

Закључак

Традиција доделе одликовања на територији Србије потиче из времена док земља није стекла међународно признање и пуну независност. Проглашење државе за Краљевину 1882. године довело је до установљења већег броја српских одликовања, па тако и Ордена белог орла, те Ордена Светог Саве. Потреба да се популарише династија Обреновића у земљи, али и све развијенија дипломатска активност, довели су до значајног повећања доделе одликовања. Краљ Милан и краљ Александар одликовања су израђивали у превасходно у Аустроугарској, земљи на коју су се и највише ослањали, уз изузетак једног немачког произвођача.

Мајским превратом и доласком краља Петра Карађорђевића на трон, постојећа пракса набављања ордена у Аустроугарској је настављена, али се свела на само два добављача из те земље. Променом спољне политике и отпочињањем наметнутог царинског рата са Аустроугарском, Краљевина Србија у Француској налази новог добављача одликовања Краљевине, али и новог спољнополитичког савезника. Та политика се показала као посебно исправна

[49] Слике овог конкретног примерка преузете су са сајта <https://sammler.ru/>

у Великом рату, када су земље савезнице, пре свега Француска и Русија, помогле да Краљевина Србија сачува своју државност и међународно признање, а да српска војска и након Албанске голготе настави своје победоносно војевање и последично ослободи не само окупирану Србију, већ и српске земље, те Хрватску и Словенију.

И у међуратном периоду новоустановљена Краљевина СХС/Југославија наставила је блиско савезништво са Француском, али се убрзо, предвођена практичним разлозима, окренула швајцарској компанији за израду државних одликовања. Одсуство државних наруџбина није утицало на престанак производње српских/југословенских одликовања у Француској. Поред фирме *Арџис-Берџран* која је у Француској у једном периоду била једини произвођач одликовања Краљевине (а за коју не можемо са сигурношћу да тврдимо да та одликовања није производила за тржиште и после престанка сарадње са званичним Београдом) у раду смо успели да идентификујемо и два друга француска произвођача одликовања који су израђивали ордене Краљевине Србије/СХС/Југославије. То је рађено преваходно за потребе одликованих француских држављана и држављана западних земаља.⁵⁰

Литература

Ацовић, Драгомир. *Слава и часћ – одликовања међу Србима, Срби међу одликовањима*. Београд : Службени гласник, 2013.

Колаковић, Александра. *У служби оцабине: сарадња француских и српских интелектуалаца 1894–1914*. Београд : Институт за политичке студије, 2016.

Маричић, Душанка. *Одликовања Црне Горе, Србије и Југославије 1841–1960*. Београд : Војни музеј, 1994.

Милетић, Марко Б. и Жикић, Милош. *Живот кроз објектив: Генерал Миливоје Зечевић (1872–1946)*. Београд : ИСИ, 2024.

Миликић, Ратомир. „Сто година од Споменнице Првог светског рата (1914–1918) – типологија познатих модела”, *Нумизмашичар* 36 (2018), 139-155.

Milikić, Ratomir. „Dodele odlikovanja Kraljevine Jugoslavije u emigraciji 1941–1945.” *Istorija 20. veka II* (2017), 85-99.

Орђење и медаље Србије и Црне Горе – збирка Марка Појовића. Београд : Музеј града Београда, 1979.

Пилетић, Мила. *Одликовања југословенских народа XIX и прве половине XX века (до 1941) из збирке Војног музеја у Београду*. Београд : Војни музеј, 1987.

Prister, Boris. *Odlikovanja*. Zagreb : Povijesni muzej Hrvatske, 1984.

Stevović, Ljubomir. „Stogodišnjica ordena Karadordeva zvezda”, *Orden* 4 (2004), 9-21.

Car, Pavel i Muhić, Tomislav. *Odlikovanja Srbije i Jugoslavije od 1859. do 1941*. Vienna : Verlag Militaria, 2009.

Car, Pavel „L'Ordre de l'Étoile de Karageorge avec épées et ses recipients Français” *Bulletin de la Société des amis du musée de la Légion d'honneur et des ordres de chevalerie* 27/24 (2024) 131-146.

Car, Pavel i Muhić, Tomislav. *Serbian and Yugoslavian Orders and decorations from 1859 to 1941* Vienna : Verlag Militaria, 2009.

Чешка, Тијана и Чарапић Фусек, Ђорђе. *Секретар Канцеларије краљевских органа*. Београд : ИМС, 2018.

Интернет сајтови

<https://www.emedals.com/>

<https://sammler.ru/>

[50] Аутор користи прилику да посебно захвали на несебичној и веома корисној помоћи и саветима које је добио од Бојана Пајића, колекционара из Мелбурна, оца Саше Радоичића, колекционара из Сиднеја, и др Павела Цара, колекционара и некадашњег директора Народног музеја Словеније (из Љубљане).

UNOFFICIAL FRENCH MAKERS OF SERBIAN/YUGOSLAV ORDERS AND DECORATIONS BEFORE 1941.

PART ONE – INSIGNIA

This paper explores the production of orders and decorations for the Kingdom of Serbia and later the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia in France. The French medal-making company Arthus-Bertrand began producing Serbian decorations shortly after King Peter Karadorđević's visit to France in 1911, breaking the near-monopoly previously held by Austro-Hungarian and German medal manufacturers. With the outbreak of the Great War, Arthus-Bertrand became almost the sole supplier of decorations for the Kingdom of Serbia. However, during the interwar period, its dominant position waned, and its production became limited to individual medals, while the primary manufacturing of decorations for the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia shifted to the French-speaking part of Switzerland. On the eve of World War II, companies from the Kingdom of Yugoslavia also began producing orders.

In addition to official manufacturers, other medal-making companies also produced Serbian and Yugoslav decorations. This paper investigates such companies in France. Drawing on a vast collection of phaleristic materials housed in various museum and private collections, both in Serbia and internationally, as well as partially preserved archival records (including manufacturer catalogs), and through the study of rare hallmarks and external characteristics, we have identified at least three French manufacturers of Serbian and Yugoslav decorations up until 1945.

In addition to manufacturing decorations under official commissions (one company is confirmed to

have produced an earlier model of the Order of the White Eagle), we also propose that Arthus-Bertrand may have, at certain times, produced the Order of Saint Sava in collaboration with foreign medal-making houses.

Alongside Arthus-Bertrand, this study identifies two more unofficial French manufacturers of royal decorations. The Parisian medal-making firm Delande is the "mysterious" source of a significant number of orders and medals found in collections, many of which have until now been attributed to an "unknown manufacturer." Among their decorations, the Order of the White Eagle (both with and without swords), the Order of Saint Sava, the Order of Karadorđ's Star, and likely the Military Order of Karadorđ's Star with swords can be identified with great certainty.

The French medal-making company Chobillon was the source of the rarest decorations of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes/Yugoslavia—most notably, the Order of the Yugoslav Crown and likely the Order of Saint Sava, for which they certainly produced the miniature version.

These "unofficial" decorations, produced by the two French companies, were not meant for Yugoslav citizens but were primarily intended for French nationals and other Western Europeans who had been decorated by the Kingdom of Serbia/SHS/Yugoslavia. These recipients had the option of purchasing an additional specimen of their awarded order from one of the French manufacturers. This explains the origin of many such examples preserved in collections today.

Ratomir MILIKIĆ, PhD

